

**TURKIY QABILALAR VA MO‘G‘UL QAVMLARIGA
NOM BERILISHINING TARIXI (MIRZO
ULUG‘BEKNING “TO‘RT ULUS TARIXI” ASARI
ASOSIDA)**

Usmanaliyeva Muqaddas,

**Nizomiy nomidagi TDPU Ijtimoiy gumanitar fanlarni o‘qitish
metodikasi (tarix) magistranti**

**ИСТОРИЯ НАЗВАНИЙ ТЮРКСКИХ ПЛЕМЕН И
МОНГОЛИЙ (НА ОСНОВЕ “ИСТОРИ ЧЕТЫРЕХ
НАРОДОВ” МИРЗО УЛУГБЕКА)**

**Усманилиева Мукаддас, магистрант кафедры методики
преподавания социальных и гуманитарных наук (истории)**

Низомийского ТДПУ

**THE HISTORY OF NAMES OF TURKISH TRIBES
AND MONGOLIANS (BASED ON MIRZO
ULUGBEK’S “HISTORY OF FOUR NATIONS”)**

**Usmanaliyeva Muqaddas, Master's student of Teaching
Methodology of Social and Humanitarian Sciences (History) of
Nizomiy TDPU**

<https://ordic.org/0009-0009-5345-2207>

e-mail:

muqaddasusmanaliyeva@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada Mirzo Ulug‘bekning “To‘rt ulus tarixi” asariga asoslanib O‘g‘uzxon tomonidan turkiy va mo‘g‘ul qavmlariga nom berilish sabablari va ularning yashagan hududlari haqidagi ma‘lumotlar o‘rganilgan. Shuningdek, ularning XX asrga kelib kelib joylashgan hududlar va ularning soni haqida ham ma‘lumotlar keltirilib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: tarix, asar, manba, O‘g‘uzxon, qarluqlar, uyg‘urlar, xalaj, chiyurg‘on, qipchoq, afsona, rivoyat.

Abstract: In this article, based on Mirzo Ulugbek’s “History of Four Nations”, the reasons for giving names to the Turkic and Mongolian people by Oguzkhan and the information about their inhabited areas are studied. Also, information about locations and their number by the 20th century has been provided

Key words: history, work, source, Oguzkhan, Qarluqs, Uyghurs, Khalaj, Chiurgon, Qarlik, Kipchak, legend, narration.

Аннотация: В данной статье на основе “Истории четырех народов” Мирзо Улугбека изучаются причины присвоения Огузханом названий тюркским и монгольским народам и сведения об их населении. Также предоставлены сведения об их местонахождении и численности к XX веку.

Ключевые слова: история, труд, источник, Огузхан, Карлуки, Уйгуры, Халадж, Чиургон, Кипчак, легенда, повествование.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ/ INTRODUCTION)

Mustaqillikka erishganimizdan O'zbekiston tarixini o'rganish, unga obyektiv baho berish, ilmiy salohiyatni oshirish masalasiga davlat siyosati darajasida e'tibor qaratilmoqda. Ayniqsa, davlatchilik tarixini rivojlanishiga katta e'tibor berilmoqda. Har bir davrni o'ziga xos hususiyatlarini o'rganish tarixchi olimlar uchun muhim vazifa hisoblanadi. O'rta asrlar davrini o'rganishda Mirzo Ulug'bekning "To'rt ulus tarixi" asari muhim manba hisoblanadi. Asarda turkiy qabilalar va mo'g'ul qavmlari haqida, mo'g'ullarning O'rta Osiyoga yurishlari, shahzodalar va Amir Temurning hokimiyatga kelish jarayonlari ochib berilgan. Mazkur maqolada qabilalarga nom berilish sabablari va ular bilan bog'liq afsona hamda rivoyatlar tahlil qilingan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS)

Ma'lumki, O'rta Osiyo tarixiga bag'ishlangan ko'plab qimmatli manbalar va tarixiy asarlar yaratilgan. Mazkur asarlarning har biri o'z davri uchun muhim va qimmatli ma'lumotlarni berishi bilan ajralib turadi. Misol tariqasida Rashiddinning "Jami-ut tavorix", Muhammad Haydarning "Tarixi Rashidiy", Sharofiddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma" kabi asarlarini keltirib o'tish mumkin. Ana shunday asarlardan biri Mirzo Ulug'bekning "To'rt ulus tarixi" asaridir. Asarda muallif qadimdan Amir Temur davrigacha bo'lgan turkiy qabilalar haqida yozib qoldirgan. Asarning ahamiyatli jihati shundaki, unda o'sha davrning tarixiy, ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va etnografik ma'lumotlari ham o'z aksini topgan.

МУХОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION) "To'rt ulus tarixi" asari VII bobdan tashkil topgan. Birinchi bobda Turkxon ibn Yofas hamda uning Turkiston zaminida podsholik qilgan avlodi (Abuljahn, Dibokuyxon, Kuyukxon va boshqa) tatar-mo'g'ul va turk qavmlari podsholari (Mo'g'ulxon, Qoraxon, O'g'uzxon kabi) tarixi bayon etilgan. Mazkur bobda O'g'uzxon ibn Qoraxon tomonidan turk qavmlariga nom qo'yganligini ko'rishimiz mumkin. Misol uchun, Uyg'ur, Qonqli, Qibchoq, Qorluq, Xalaj va boshqalarni keltirish mumkin. O'g'uzxon har bir qabilaga biror voqeaga asoslangan holda nom bergan.

Mirzo Ulug'bek mazkur bobda qavmlarni turklar va mo'g'ullarga ajratib ko'rsatadi. Bundan ko'rinadiki, bu qavmlar bir-biri bilan shu qadar yaqin yashaganki, hatto shajaralari ham bir-biriga bog'lanib ketgan. Buni Rashiddinning "Jami' ut tavorix" va nemis sharqshunosi Gerxard Doyorferning "Yangi fors adabiyotida turk-mo'g'ul elementlari" deb nomlangan to'rt jildlik izohli lug'atida ham yaqqol keltirib o'tilganligini ko'rish mumkin.

Mirzo Ulug'bek tomonidan keltirib o'tilgan qavmlarning ba'zi birlariga to'xtalib o'tamiz. Xususan, O'g'uzxonga yordam bergan qabilaga Uyg'ur deb nom berilgan. "Uyg'urning ma'nosi qo'shmoq, bog'lamoq, bir-biri bilan ahd-u paymon bog'lamoqdir. Bu toifa O'g'uzxonga bir jangda besabab yordan bergandi. Shu sababli ularga uyg'ur deb nom bergan edi" [1]. Yana bir qavm bu qonqli bo'lib uning ma'nosi aqllilik, farosatlilik ma'nosini bildirgan, shuningdek, o'zi bir narsadan bir ma'no chiqarishdir. Chunonchi, bir jangda O'g'uzxon qo'lga juda ko'p boylik o'lja bo'lib tushadi lekin, uning qulfini ocha olmaydi, shunga lashkarlari orasidan bir jamoa ajralib chiqib, xazinaning qulflarini osonlikcha ochadi. Shu bois, o'z aql-u farosati bilan dunyo mushkullarini yecha olganliklari sababli qonqli deb nomlanadi.

Turkiy qabilalar orasida ko'pchilikni tashkil qilgan qipchoqlarning kelib chiqishi, qaysi hududlarda istiqomat qilganligi va nomlanish tarixi haqida quyidagi ma'lumotlar keltirib o'tiladi. Ushbu ma'lumotni "O'g'uzxonning turk qavmlariga laqab qo'yganligi zikri" qismida uchratish mumkin. Jumladan, "Qipchoq nomi qabuq so'zidan olingan. Qabuq bir daraxtning nomidir. Bu daraxtni ichi kovak bo'ladi va po'stidan tashqarisida ko'klik yo'q. Aytadilarki, janrlarning birida O'g'uzxon qo'shinlari shikast yeydi. O'g'uzxon qo'shinlarining ko'pchiligi qatl etiladi. O'g'uzxon dushmanlarga qarshilik qilishga holi qolmaganligi tufayli chekinishga majbur bo'ladi. Qo'shinlar orasida lashkarlarining birining xotinini homilador bo'ladi. Uning eri va otasi O'g'uzxon ko'z o'ngida dushmanga qarshi jangda vafot etgan edi. U ayolning tug'ruq vaqti kelib, dardi qo'zg'ab qolgan edi. Noiloj qolgan homilador ayol qabuq daraxti kovagidan boshqa pana joy topilmaydi. U yerda o'g'il farzand ko'radi. O'g'uzxon bundan xabar

topgach, eri va otasi biz tufayli vafot etdi deb yetim qolgan bolani o'zi farzandlikka oladi va unga Qipchoq deb nom beradi"[2]. Bugungi kundagi qipchoq qavmlariga O'g'uzxonning bir o'g'lining naslidan bo'lgan deb qaraladi.

Ma'lumotlarga ko'ra, "O'g'uzxonning o'sha jangida Eron voliysi Etbaroq ham bor edi. 17 yil o'tgach, Elbaroqxon ustidan g'olib bo'ladi va Eronni bosib oladi. Biroz vaqt o'tib O'g'uzxon Turonga kelgach, unga qarshi yana dushmanlari bosh ko'taradi. O'ziga farzand qilib olgan Qipchoqqa buyuradiki, o'z odamlarini olib dushmanlari ustiga yurish qilishni buyuradi. O'g'uzxon farmoniga binoan u yo'lga tushadi va o'sha yerda yashab qoladi"[3]. Shu tariqa tarixga qipchoq qavmi atamasi kirib keladi.

Keltirib o'tilgan ma'lumotlardan tashqari, qipchoqlar qadimiy turkiy qavmlardan sanalib, ular yashagan hududlar XI asr arab va fors manbalarida "Dashti Qipchoq" deb tilga olingan. Dashti Qipchoq aholisi rus manbalarida poloveslar, Vizantiya manbalarida esa kuman, Sharq manbalarida Qipchoqlar deb atalgan. Geografik jihatdan, Dashti Qipchoq Sirdaryoning yuqori oqimi va Tyanshanning g'arbiy yon bag'ridan Dnepr daryosining quyi oqimigacha bo'lgan hududlar kiritilgan. Keyinchalik Dashti Qipchoqning sharqiy qismida yashagan aholisi bir nom bilan O'zbeklar deb atalgan.

O'g'uzxon tomonidan yana bir qavmga nom berilgan. Bu qavm Qorliq bo'lib "O'g'uzxonning turk qavmlariga laqab qo'yganligi zikri" qismida keltirib o'tilgan. "O'g'uzxon G'o'r sarhadidan Turon zamin tomon yo'lga chiqqanda qish juda sovuq kelgan. Dashtu sahroni qor tamoman qoplab olgan. U buyurdiki, hech kim lashkardan orqada qolib ketmasin. Ammo, qor ko'pligi va sovuqdan ba'zilar lashkardan orqada qolib ketadilar. O'g'uzxonga bu ma'lum bo'lgach, yana farmon berdi. Ularni topib keldilar. So'roqlaganlari bilan, baribir qolib ketganlar bo'ldi. Surishtirib, qolganlarga qorliq deb nom berdi"[4].

Demak, Qarluqlar qadimiy turkiy qabilalardan biri bo'lib, ular Oltoyning g'arbi, so'ngra Irtish daryosining o'rta oqimida yashaganlar. Dastlab turk xoqonligi, so'ngra VIII asr o'rtalarida Yettisuv o'lkasida o'z davlatlarini qurganlar. Tadqiqotchi K.Shoniyozov fikriga ko'ra, Qoraxoniylar davlati Qarluqlar davlati bilan bevosita uzviy bog'liq bo'lib uning tadrijiy davomi hisoblanadi [5].

1924-yilgi ma'lumotlarga ko'ra, O'zbekiston hududida 10 mingdan oshiqroq, Tojikistonda esa 7 mingga yaqin qarluqlar istiqomat qilgan. Keyinchalik o'z qarluq degan nomlarini unutib, o'zbek va tojik millatlari tarkibiga singib ketganlar. Qarluq lahjasi o'zbek va uyg'ur tillarining rivojlanishida katta ahamiyatga ega bo'lgan. O'zbek va Uyg'ur tillari Turkiy tillar guruhining qarluq guruhiga kiradi.

Mirzo Ulug'bekning "To'rt ulus tarixi" asarida "O'g'uzxonning turk qavmlariga laqab qo'yganligi zikri" qismida Xalaj qavmiga nom qo'yilganligini keltirib o'tiladi. O'g'uzxon Xalaj qavmi to'g'risida shunday deydi O'g'uzxon "mamlakatlar taqdiri uchun qo'shin tortganda hukm qildiki, hech kim qorliqlar kabi qolib ketmasin"[6]. Shu orada bir homilador ayol o'g'il farzand ko'radi, lekin kamquvvatliligi tufayli suti yo'q edi. Sahroda bir shag'olni (shaqol) ko'rdi, u tovuqni ovlayotgan edi. Suti yo'q xotinning eri bir kalxatni olib o'sha shag'olga otadi. U tustovuqni olib xotiniga pishirib beradi. Shundan so'ng unda sut paydo bo'ladi. Xotinini suti ko'payib farzandini to'ydiradi. O'g'uzxon ularning ahvolidan xabardor bo'lgach, yo'l azobini tortgan ma'nosida uning farzandlariga Xalaj nomini beradi. Xalaj so'zi "qolib ketma, opajon" degan ma'noni bildiradi.

Yana bir qavm nomi Chiyurg'a bo'lib bu qavm ham Xalaj, Qipchoq qavmlari singari tarixga ega. Manbada keltirilishicha, O'g'uzxon safarlaridan birida shabg'irlik yuz beradi. Bir yerga borib, otdan tushib qarasa, bir to'da odamlari lashkardan ajralib orqada qolib ketganlar va ular qator orqasidan kela boshlaganlar. Shu tufayli ular Chiyurg'onlar deb nomlangan"[7]. Chiyurg'on so'zi turkiyda qator degan ma'noni anglatadi. O'g'uzxon turkiyzabon qavmlarga shunday tarzda nom beradi. U kabilar barchasini turk deb bilgan va ularni turkiycha nomlagan.

Xalajlar turkiy qabila ekanligiga taniqli olim K.Shoniyozov ham e'tibor qaratadi va ular qarluqlar tarkibidagi urug'dosh qabilalardan biri sifatida ta'kidlab o'tadi.

Jumladan, "Xalajlarni chigillar kabi Qorluq qabila uyushmasi va davlati tarkibida qadimiy turkiyzabon etnoslardan hisoblanadi. Ayrim tadqiqotchilar (Longvord, Daymes, I.Markvort) Vizantiya va Suriya manbalarida 544 yilga oid axborotlarda uchraydigan xaliay, qulas atamalariga tayanib, xalajlar dastavval xulaj deb nomlangan

alohida xalq bo'lgan deb aytib o'tadi. Bizning taxminimizcha xalajlar qarluq qabila ittifoqiga kiruvchi (Xitoy manbalarida qayd etilgan) uchta qabilaning biridir"[8].

Bizning fikrimizcha ham, Xalajlar turkiy qabilalardan biri bo'lib Qoshg'ar, Yettisuv, Talos vodiysi, Movarounnahr, Xuroson va Iroqqacha cho'zilgan hududlarda yashagan hamda o'troqlashib o'sha hududlarda yashovchi mahalliy xalqlar bilan qorishib ketgan va ayrim guruhlar o'z etnik nomlarini bizgacha saqlab qolganlar. Buni yuqoridagi manbalar ham tasdiqlaydi.

Mo'g'ullarning eng qadimgi qabilalari Qiyot va Darlakin hisoblanadi. Qayon naslidan bo'lganini qiyot deb atalgan, Nukus naslidan paydo bo'lgan qabilani darlakin deb ataydilar. Bu haqida ma'lumotlarni "Arkanaqun tog'idan qiyot va darlakin qavmining kelib chiqishi zikri" qismida keltirib o'tilgan. "Mo'g'ul zamini hududi va tomonlari muayyan qilinganidek: uning sharqiy chegarasi Chin-u Xitoy oralig'i sarhadiga yetadi. Janubda sharqiy sarhadi Chin g'arbi-shimoliy chegarasi oxirigacha, shimolda sharqiy sarhadi Xitoy sharqi-janubi chegarasi oxiriga va Mo'g'ul zamini g'arbiy chegarasi uyg'ur zaminigacha, shimoli Qoraqurum va Salangoy zaminigacha va janubi to Tibetgacha yetadi"[9].

O'zbek urug'lari ichida yirik birliklardan biri Qo'ng'irotlardir. Ushbu urug' haqida "Qayon ibn Elxon naslidan bo'lgan Buzanjarxon ibn Alanquva binti Chumanaxon ibn Yulduzxon ibn Menglixojaxon ibn Temurtoshxon davlati zuhuri va uning kelib chiqishi kayfiyati zikri"da quydagilarni keltirib o'tadi. "Alanquvadan uch farzand tug'ildi. Birinchi o'g'liga Burqun, ikkinchisiga Busung'ur va uchinchisiga Buzanjar deb nom qo'yadi. Deydilarki, Burqundan ikki o'g'il tug'ilgan. Birining nomini Qabaqay deb ataganlarki, qaboqin qavmi uning naslidandir. Boshqasiga esa Qatag'on deb nom berdi va qatag'on qavmi uning naslidandir" [10].

Qo'ng'irotlar urug'i va uning kelib chiqishi borasida bir qancha rivoyatlar mavjud. Akademik A.Asqarovni keltirishicha "O'zbek xalqi tarkibiga

kirgan Dashti Qipchoq ko'chmanchi o'zbeklaridan yana biri qo'ng'irotlardir. Manbalarda xabar berilishicha, qo'ng'irotlar ilk o'rta asrlarda Oltoy, Mo'g'ulistonning shimoliy qismida yashaganlar"[11]. Bugungi kunda qo'ng'irotlar yurtimizning deyarli barcha viloyatlarida istiqomat qiladi va o'zlarini o'zbeklarning bir qismi deb biladi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION)

Mirzo Ulug'bek o'zining "To'rt ulus tarixi" asarida yana bir qancha qabilalar bilan bog'liq afsona va rivoyatlarni keltirib o'tadi. Muallif asarda voqealarni xolis yoritishga harakat qiladi, bu esa asarning qiymatini oshishiga xizmat qilgan. Asari Markaziy va O'rta Osiyoning XIII-XIV asrlarning birinchi yarmidagi ijtimoiy-siyosiy tarixini o'rganishda ham muhim o'rin tutadi. U biz uchun qorong'u bo'lgan Chingizxon istilosida to Amir Temurning hokimiyat tepasiga kelganiga etnik jihatlarni ochib beradi. Asarda keltirilgan ma'lumotlarni Sharafiddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma", Mahmud ibn Valining "Bahr ul-asror"iga va arxeologiya fani qo'lga kiritgan ma'lumotlar bilan taqqoslanib o'rganilsa, davrlarni yanada tassavur qilish imkoniyatini beradi. Yosh tarixchi- tadqiqotchi sifatida yurt tarixini o'rganar ekanmiz, har bir ma'lumotga xolis yondashish, obyektiv tadqiq qilish, o'rta asr davr tarixiga oid ma'lumotlarni boyitish va jamoatchilikka taqdim qilish kelajakda amalga oshirishi zarur bo'lgan muhim vazifalaridan biridir. Zero, o'zining haqqoniy tarixini bilmaydigan xalqning kelajagi yo'qligini tarix qayta-qayta isbotlab kelmoqda!

ADABIYOTLAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES)

1. Mirzo Ulug'bek. To'rt ulus tarixi. Ahmedov B. tarjimasida. T.: Yosh kuch nashriyoti. 2019.
2. Axmadali Asqarov. O'zbek xalqining kelib chiqish tarixi. T.: O'zbekiston nashriyoti. 2015.
3. Abdumajid Madraimov, G.Fuzailova. Manbashunoslik. T: Fan nashriyoti. 2007.

